

*Nίκος Κομνηνός & Ελένη Σεφερτζή
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνείο Κρήτης*

Ενιαία ευρωπαϊκή αγορά και νεο-εκδιομηχάνιση στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές

Το κείμενο αναφέρεται στη νεο-εκδιομηχάνιση και καινοτομική ανάπτυξη περιοχών της περιφέρειας, παίρνοντας υπόψη το σχηματισμό ενός νέου διοικητικού χώρου στη Βόρεια Ελλάδα. Χωρίζεται σε τρία μέρη. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται ένα σύντομο σχόλιο για τη νεο-εκδιομηχάνιση και καινοτομική ανάπτυξη σε περιοχές της περιφέρειας, το οποίο στηρίζεται στις θεωρίες της ευέλικτης παραγωγής και των νέων διοικητικών χώρων. Η δεύτερη και τρίτη ενότητα αφορούν στο νέο διοικητικό χώρο στη Βόρεια Ελλάδα και στη νεο-εκδιομηχάνιση στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζονται ορισμένες απόψεις για τις διαδρομές, τις δυνάμεις και τα μοντέλα της νεο-εκδιομηχάνισης και καινοτομικής ανάπτυξης σε περιοχές της περιφέρειας. Υποστηρίζεται ότι η κληρονομιά της περιφερειακότητας οδηγεί σε νεο-τείλορικές μορφές νεο-εκδιομηχάνισης, που συνδυάζουν μια ευέλικτη αγορά εργασίας, καινοτομία που ακολουθεί τον πάγιο εξοπλισμό, χαμηλό κόστος εργασίας, εντατικό εξαγωγικό προσανατολισμό, και ανταγωνισμό σε όρους κόστους τιμής παρά ποιότητας.

Ο χαρακτήρας της αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης μεταβλήθηκε οιζικά στη διάρκεια των τελευταίων είκοσι χρόνων. Η κρίση του φορντισμού, ως τεχνολογικό παράδειγμα και καθεστώς συσσώρευσης, ανάγκασε πολλές περιοχές να προσαρμοστούν στην ένταση του διεθνούς ανταγωνισμού και να αναζητήσουν νέες μορφές εισόδου στις διεθνείς αγορές. Η μετάβαση από εθνικούς σε διεθνείς κανόνες ανταγωνισμού και οι τεχνολογικές αλλαγές στη σφαίρα της παραγωγής οδήγησαν πολλές περιοχές της Ευρώπης, τόσο του κέντρου όσο και της περιφέρειας, σε κρίση.

Στις περισσότερες ανεπτυγμένες περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επί είκοσι χρόνια από το 1973, παρατηρείται μια συνεχής πτώση των δεικτών ανάπτυξης (ΑΕΠ, διοικητική παραγωγή, επενδύσεις και απασχόληση). Οι παράγοντες που προκάλεσαν την πτωτική αυτή τάση (ακαμψία στην παραγωγή, ανταγωνισμός από χαμηλόμισθες χώρες αλλά με ισχυρή τεχνολογική ικανότητα,

αποτυχία των κρατών-εθνών να ρυθμίσουν παγκόσμιες οικονομικές δραστηριότητες) εξακολουθούν ακόμα και σήμερα να επιδρούν αρνητικά (βλ. Gottdiner & Komninos 1989, Lipietz 1992). Επτά χρόνια κείνοις ανής ρύθμισης και στη συνέχεια δεκατρία χρόνια απορρύθμισης δεν φάνηκαν επαρκή για την ανάκαμψη και αύξηση της απασχόλησης. Αντίθετα, αυξήθηκε η κοινωνική πόλωση και ο αποκλεισμός.

Σε περιοχές της περιφέρειας, οι παραδοσιακές απόψεις σχετικά με τη φύση και τον τύπο της οικονομικής δραστηριότητας γίνονται ολοένα και λιγότερο πειστικές: στις περιοχές αυτές, ούτε η παραγωγή δεν φαίνεται να χαρακτηρίζεται από μεγάλα έντασης κεφαλαίου παρατηματικά εργοστάσια, ούτε τα προϊόντα τείνουν στην τυποποίηση και τη μαζικότητα, στο ώριμο στάδιο του κύκλου ζωής τους (Bar-El & Felsenstein 1989). Αντίθετα, αναπτύσσονται νέες και υψηλής τεχνολογίας βιομηχανίες, αναζωογονούνται οι χειροτεχνικές παραγωγές και οι μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις που δρουν σε υψηλά ανταγωνιστικές διεθνείς αγορές, και εμφανίζονται νέα προϊόντα που έχουν μικρό κύκλο ζωής και συχνή αλλαγή σχεδίων και μοντέλων.

Ένας νέος ιστορικός κύκλος φαίνεται να ανοίγει που επαναπροσδιορίζει τη γεωγραφία του κέντρου – περιφέρειας. Κρίσιμοι παράγοντες στη σύγχρονη ανακατάταξη της περιφέρειακότητας είναι η καινοτομία, οι νέοι βιομηχανικοί χώροι και η τεχνολογική ανάπτυξη. Σε κάθε περίπτωση, η νεο-εκβιομηχάνιση και η καινοτομική ανάπτυξη δεν περιορίζονται πλέον στις περιοχές του κέντρου. Ένας αριθμός επιτυχημένων πόλεων και περιοχών, τόσο στο κέντρο όσο και στην περιφέρεια, αποτέλεσαν σημαντικά θεωρητικά και εμπειρικά παραδείγματα για την κατανόηση της βιομηχανικής επιτυχίας και της καινοτομικής διαδρομής τη δεκαετία του 1980 (βλ. Dunford 1991, Benko & Dunford 1991, Glasmeier 1987, Hall & Markusen 1988, Komninos 1992a, Scott 1988).

1. Περιφερειακότητα και διαδρομές νεο-εκβιομηχάνισης

Τη δεκαετία του 1980 παρατηρείται οιζική αλλαγή στην ιεραρχία των πόλεων και περιφερειών. Μεγάλα βιομηχανικά κέντρα του φορντισμού περιέπεσαν σε κρίση, ενώ, αντίθετα, δημιουργήθηκαν νέοι χώροι ανάπτυξης σε περιοχές της περιφέρειας, σε σχέση με τις νέες τεχνολογίες και την ευέλικτη παραγωγή. Έτσι, πόλεις μικρής σημασίας, χωρίς βιομηχανικό παρελθόν, απομακρυσμένες και περιφερειακές, όπου δεν είχαν παγιωθεί δομές βιομηχανίας, αναδείχθηκαν σε σημαντικά κέντρα συγκεντρώνοντας τους παράγοντες της νέας ανάπτυξης (Kratke 1992: 73). Στην Ευρώπη, ορισμένες περιοχές αναδείχθηκαν ως νέα κέντρα εκβιομηχάνισης και ανάπτυξης. Πολύ γνωστές περιπτώσεις αυτής της επανα- και νεο-εκβιομηχάνισης είναι οι περιοχές της νοτιο-ανατολικής Αγγλίας, η Τουλούζη, η Γκρενόμπλ, το Μονπελιέ, η Σοφία Αντίπολις και οι νέες πόλεις κοντά στο Παρίσι στη Γαλλία, οι κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης στη Λομβαρδία, Εμύλια Ρομάνα, Τοσκάνη, στο Βένετο και Αμπρούζι στην Ιταλία, οι περιοχές της Βιτεμέρογης και νότιας Βαβαρίας στη Γερμανία.

Κατά την ίδια χρονική περίοδο, στις περιοχές στόχου 1 της Ευρωπαϊκής

Ενωσης¹ οι τάσεις σύγκλισης υπεροτερούν ελαφρά των τάσεων απόκλισης. Το ΑΕΠ, ως ποσοστό του μέσου όρου της Κοινότητας, αυξήθηκε. Ταυτόχρονα αυξήθηκε και η ανεργία. Ωστόσο, η εικόνα που δίνουν οι μεγάλες περιφέρειες του στόχου 1 δεν είναι ομοιογενής στο εσωτερικό τους. Αντίθετα, ένα μωσαϊκό άνισης ανάπτυξης, ύφεσης και δυναμισμού χαρακτηρίζει τα τοπικά παραγωγικά συστήματα που συγκροτούν τις μεγάλες περιφέρειες. Κατά περιοχή επικρατούν διαφορετικές δυναμικές στο ΑΕΠ και στην ανεργία, ενώ συνήθως η ανάπτυξη εντοπίζεται στους νέους βιομηχανικούς χώρους που στηρίζονται σε μορφές ευέλικτης παραγωγής, στα δίκτυα συνεργασίας, και στην εισαγωγή καινοτομών στα προϊόντα και στις διαδικασίες παραγωγής.

Η πολυμορφία αυτή αντικατοπτρίζει τις διαπεριφερειακές διαφορές της ανταγωνιστικότητας. Όπως σημειώνει η 4η περιοδική έκθεση της Επιτροπής της Ε.Ε. για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των περιφερειών της Κοινότητας, η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης, και ο χαρακτήρας των νέων οικονομικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων αποτελούν τον κύριο λόγο της εμμονής των περιφερειακών ανισοτήτων στο εισόδημα και στην παραγωγικότητα (CEC 1991). Οι περιοχές με αναπτυξιακή καθυστέρηση απασχολούν πολύ μικρότερα ποσοστά του εργατικού δυναμικού τους στην έρευνα και ανάπτυξη, και δαπανούν μικρότερα ποσοστά του ΑΕΠ για το σκοπό αυτό. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή νέων προϊόντων και η εισαγωγή προτιγμένων διαδικασιών παραγωγής αποτελεί θετική συνθήκη για την απασχόληση. Η βελτίωση επομένως της καινοτομίας των επιχειρήσεων είναι ιδιαίτερης σημασίας, δεδομένου ότι βοηθούν όχι μόνο την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αλλά και την αύξηση της απασχόλησης στην περιοχή ένταξής τους.

Εάν εξετάσει κανείς τις δυναμικές περιοχές της Κοινότητας θα διαπιστώσει σημαντικές διαφορές δομής και χαρακτηριστικών. Οι διαφορές εντοπίζονται στη μορφή και στις διαδικασίες σχηματισμού των περιοχών, στις διαδρομές που ακολουθήθηκαν, στο ρόλο του κράτους, στις αγορές και στα δίκτυα συνεργασίας που στήριξαν την ανάπτυξή τους. Κατά την άποψή μας οι πορείες νεο-εκδιομηχάνισης και βιομηχανικής αναδιάρθρωσης στην Ευρώπη αναδεικνύουν τρεις κύριες λύσεις νεο-εκδιομηχάνισης και καινοτομικής ανάπτυξης, κάθε μία από τις οποίες περιλαμβάνει ένα διακριτό σύνολο γεωγραφικών χαρακτηριστικών και μια ιδιαίτερη στρατηγική ανάπτυξης.

Mία νεο-τεῖλορική λύση, βασισμένη στη βιομηχανική αναδιάρθρωση σε πόλεις και μητροπολιτικές περιοχές με τεῖλορική και φορντική παράδοση (Τορίνο, Μιλάνο, Βαρκελώνη κ.λπ.), όπου τηγετικό ρόλο στην ανάπτυξη έχουν συνήθως οι μεγάλες επιχειρήσεις, πολυεθνικές ή μεγάλες εθνικές επιχειρήσεις. Καθώς οι επιχειρήσεις αυτές υιοθετούν ευέλικτες μορφές εσωτερικής οργάνωσης, εισάγουν ευέλικτες αγορές εργασίας και πολώνουν την εργατική δύναμη πάνω σε συμβατικές τεχνολογίες μαζικής παραγωγής και τεῖλορικής οργάνωσης εργασίας. Η αγορά εργασίας και η κοινωνική δομή στις περιοχές αυτές είναι κατακερματισμένη, και κυριαρχούν ανταγωνιστικές στρατηγικές δια-επιχειρησιακών σχέσεων. Οι δυνάμεις της αγοράς καθοδηγούν αυτή τη διαδρομή ανάπτυξης (βλ. Aydalot & Keeble 1988, Hall et al 1987, Kratke 1992).

Mία λύση «βιομηχανιών του ήλιου», που χαρακτηρίζει τα νέα κέντρα E&A

και διομηχανίας υψηλής τεχνολογίας (Σοφία-Αντίπολις, Μονπελιέ, Γκρενόμπλ στη νότια Γαλλία, Μάλαγα και Σεβίλη στη νότια Ισπανία, και άλλου). Στις περιοχές αυτές οι νέοι διομηχανικοί κλάδοι, τα ινστιτούτα E&A, τα πανεπιστήμια και μικρότερες επιχειρήσεις διαμορφώνουν τον πυρήνα ενός ανατέλλοντος τοπικού παραγωγικού συστήματος. Ο ρόλος του κράτους και των τοπικών αρχών, και άλλων δημόσιων εκπαιδευτικών και E&A θεσμών είναι κρίσιμος για τη δημιουργία του αρχικού πυρήνα υψηλής τεχνολογίας (βλ. Crang & Martin 1989, Gilly 1992, Κομνηνός 1993).

Μια «συνεργατική» λύση, που χαρακτηρίζει τις πόλεις και κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης (Μαρσαλιακές διομηχανικές κοινότητες στην κεντρική Ιταλία, στην Ισπανία και άλλου) (βλ. Amin 1989a, 1989b, Pyke, Becattini & Sengenberger 1990, Sforzzi, 1989). Σύμφωνα με τον Becattini (1991: 111), οι διομηχανικές κοινότητες αναφέρονται σε μια κοινωνικο-χωρική ολότητα που χαρακτηρίζεται από τη δραστήρια συνύπαρξη μιας ανοικτής πληθυσμικής κοινότητας και ενός κατακερματισμένου πληθυσμού επιχειρήσεων. Οι παραγωγικές δραστηριότητες και η καθημερινή ζωή άλληλοσυμπληρώνονται. Ο κατακερματισμός των επιχειρήσεων έχει την έννοια ότι διαφορετικές φάσεις της διαδικασίας παραγωγής καταμερίζονται άμεσα στις επιχειρήσεις, κάθε μία από τις οποίες ειδικεύεται σε μία ή σε λίγες φάσεις της παραγωγής. Παρόλο που κατά τον ορισμό δεν υπάρχει αποκλεισμός των μεγάλων εταιρειών, η κοινότητα η ίδια εξασφαλίζει ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις δεν πολώνουν τη συνολική διαδικασία παραγωγής και οδηγούν τις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις σε εξαγορά ή σε χρεοκοπία.

Τόσο η νεο-εκδιομηχάνιση και καινοτομική ανάπτυξη σε περιοχές της περιφέρειας, όσο και η πολυμορφία των διαδρομών που ακολουθήθηκαν, θέτουν μια σειρά ερωτημάτων στο πεδίο της θεωρίας και της άσκησης πολιτικής. Πρόκειται για ερωτήματα που οδηγούν στην αναδιατύπωση σημαντικών απόψεων για τη σύγχρονη διομηχανική ανάπτυξη και τις σχέσεις κέντρου-περιφέρειας. Επιπλέον, σε πολλές περιοχές της περιφέρειας αναζητείται μια αξιόπιστη κατανόηση των σημερινών όρων του παιχνιδιού, ώστε να γίνει δυνατή η διατύπωση στρατηγικών, προγραμμάτων και συμμαχιών που θα δελτίωναν τη θέση τους στην αναδιάταξη της ανάπτυξης που εισήγαγαν οι νέες τεχνολογίες και η ευέλικτη παραγωγή (βλ. Murgay 1991, Mintzberg 1990). Ορισμένα από τα ερωτήματα αυτά θα συζητήσουμε στις επόμενες ενότητες, και ιδιαίτερα τους δεσμούς ανάμεσα στην περιφερειακότητα και σε εναλλακτικές στρατηγικές νεο-εκδιομηχάνισης, με αφετηρία δεδομένα από τη συγκρότηση ενός νέου διομηχανικού χώρου στη Βόρεια Ελλάδα και την εκδιομηχάνιση στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη.

2. Η νέα γεωγραφία της ελληνικής ανάπτυξης

Η δεκαετία του 1980 τεκμηριώνει την κρίση της ελληνικής ανάπτυξης, καθώς οι μετά το 1973 αρνητικές τάσεις πήραν οριστική μορφή. Οι εξελίξεις ήταν δυσμενείς στα πιο βασικά μεγέθη: στο ΑΕΠ, στις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, στην κλαδική δομή της διομηχανίας, στην απασχόληση, στην παραγωγικότητα, στον πληθωρισμό, στο έλλειμμα και στα δημόσια οικονομικά (βλ. Επιλογή 1992,

1994, Βαΐτσος & Γιαννίτσης 1987, Ιωακείμογλου & Μηλιός 1989, *H Ελληνική Οικονομία σε Αριθμούς* 1987, 1992).

Μετά το 1974, ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ μειώνεται συνεχώς (1976-80: 4.2%, 1981-90: 1.6%, 1991-94: 0.9%). Ταυτόχρονα, η αποδιομηχάνιση άλλαξε τη συμβολή των τριών τομέων στο ΑΕΠ. Τη δεκαετία του 1980, η μεταποίηση συμβάλλει στο ΑΕΠ λιγότερο απ' όσο συνέβαλε τη δεκαετία του 1970 (17,9% έναντι 19,5%). Μέσα σε δύο δεκαετίες, από ρυθμό ανάπτυξης αντίστοιχο με τις δυναμικές νέες βιομηχανικές χώρες, η επίσημη οικονομία άγγιξε στο χαμηλότερο δυνατό σημείο.

Οι ίδιες πτωτικές τάσεις χαρακτηρίζουν τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου. Η μέση ετήσια μεταβολή της δεκαετίας 1981-90 ήταν μόλις 0,1%. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των επενδύσεων, από 9,3% τη δεκαετία του 1960, μειώθηκε σε 2,8% τη δεκαετία του 1970 και σε 0,1 τη δεκαετία του 1980. Μετά το 1974 κυριάρχησαν αρνητικοί ρυθμοί μεταβολής των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση (1974-1979: -1,1%, 1980-1985: -5,1%, 1985-90: 3.4%).

Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής μειώθηκε από 10,1% (1961-70) σε 6,9% τη δεκαετία 1971-80 και σε 2,2% τη δεκαετία 1980-90. Τη δεκαετία του 1980, η ελληνική βιομηχανία προσανατολίζεται σε πιο παραδοσιακές δραστηριότητες και αυξάνεται το βάρος των παραδοσιακών καταναλωτικών κλάδων (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντουργία, ένδυση, υπόδηση) (Γιαννίτσης 1985). Ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας μειώθηκε σταδιακά στη δεκαετία του 1980, λογική συνέπεια του περιορισμού των επενδύσεων εκσυγχρονισμού και της απουσίας τεχνολογικής ανανέωσης. Μετά το 1986, η παραγωγικότητα στη βιομηχανία όχι μόνο δεν αυξήθηκε αλλά μειώθηκε με σταθερούς ρυθμούς. Το κόστος εργασίας στη βιομηχανία αυξήθηκε γρηγορότερα από την παραγωγικότητα.

Στη διαχείριση της αμοιβής εργασίας ασκήθηκαν τρεις διαφορετικές πολιτικές (Λινάρδος-Ρυλμόν 1988, 1992). Άμεσως μετά τη μεταπολίτευση (1974), την περίοδο 1974-80, οι αμοιβές εργασίας αυξήθηκαν γρηγορότερα από το ΑΕΠ με αποτέλεσμα την αύξηση του μεριδίου τους στο ΑΕΠ, από 34,1% σε 42,4%. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980, εφαρμόστηκε μια εισοδηματική πολιτική που επεδίωξε την εσωτερική αναδιανομή των εισοδημάτων, με την ενίσχυση των κατωτέρων εισοδημάτων και τη συγκράτηση του συνολικού όγκου των αμοιβών εργασίας. Οι αμοιβές αυξήθηκαν σε αντιστοιχία με το ρυθμό του ΑΕΠ. Μετά το 1985 αρχίζει η περίοδος των «σταθεροποιητικών προγραμμάτων» που συμπλέξουν την αύξηση των αμοιβών εργασίας κάτω από τους ρυθμούς του ΑΕΠ. Έτοι, τη δεκαετία του 1980, ο μέσος μισθός στη μεταποίηση και το κόστος εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία αυξήθηκαν ελάχιστα (0,4% και 0,6% ετήσια), χαμηλότερα από το μέσο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ στη μεταποίηση (2,2%). Η αναδιανομή αυτή του εισοδήματος εξέθετε προσδοκίες για ανάπτυξη, αλλά ανάκαμψη δεν πραγματοποιήθηκε.

Ο συνδυασμός των παραπάνω συνθηκών επενδύσεων, προσφοράς και ζήτησης, ορίζει το τέλος των μεταπολεμικών ευνοϊκών συνθηκών συσσώρευσης και ανάπτυξης (βλ. Βεργόπουλος 1991). Το μεταπολεμικό καθεστώς συσσώρευσης και ανάπτυξης, που βασίστηκε στο χαμηλό κόστος εργασίας, στον προστατευτισμό

και στη σύνδεση της ανάπτυξης με τα οικονομικά καθεστώτα των βιομηχανοποιημένων χωρών, δεν είναι πλέον διώσιμο. Είναι ενδεικτικό ότι, παρά τις εντατικές πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος, μετά το 1985, και την αύξηση των κερδών των επιχειρήσεων, δεν έχει ξεκινήσει μία νέα περίοδος επενδύσεων και ανάπτυξης. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις παρουσιάζουν κέρδη, αλλά η συνολική βιομηχανική παραγωγή παραμένει στάσιμη. Απονούσουν νέοι τομείς που μπορούν να εξασφαλίσουν ικανοποιητική απόδοση στις επενδύσεις, ενώ υπάρχουν σημαντικές αντιστάσεις στην ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων.

Η γεωγραφία της ελληνικής στασιμότητας δεν είναι ωστόσο ομοιόμορφη. Την περίοδο 1981-90, η γεωγραφική αναδιάταξη της ανάπτυξης υπήρξε δυναμική και συνδέθηκε μ' ένα ασταθές μωσαϊκό ανάπτυξης και ύφεσης. Τα ποσοτικά στοιχεία μεταβολής του ΑΕΠ και της απασχόλησης παρουσιάζουν έναν πολλαπλό κατακερματισμό του ελληνικού χώρου: σε δυναμικές περιφέρειες του Βορρά, σε δυναμικές περιφέρειες των ελληνικών νησιών του Αιγαίου και Ιονίου, και σε στάσιμες περιφέρειες στην κεντρική και νότια Ελλάδα (βλ. Πίνακα 1).

Στο παραδοσιακό βιομηχανικό κέντρο, που συγκροτήθηκε στο ευρύτερο Πολεοδομικό Συγκρότημα Αθηνών, κυριαρχούν τάσεις αποκέντρωσης, ως αποτέλεσμα της μακρόχρονης απουσίας επενδύσεων σε βασικές αστικές υποδομές και σε οικονομικές κλίμακας, οξύνοντας τα προβλήματα της καθημερινής λειτουργίας των οικονομικών δραστηριοτήτων. Παρόμοια, πολλές περιοχές της κεντρικής και νότιας Ελλάδας χαρακτηρίζονται από τάσεις αποδιομηχάνισης. Οι επιχειρήσεις χάνουν σε ανταγωνισμό, έχει αρθεί ο κρατικός προστατευτισμός, καταλύνονται μέρα με τη μέρα οι προνομιακές προσδάσεις στις κρατικές προμήθειες, εξαγορές και συγχωνεύσεις μεταφέρουν μερίδια της εσωτερικής αγοράς κάτω από τον έλεγχο μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών.

Τα νησιά του Αιγαίου, του Ιονίου, και η Κρήτη δείχνουν δυναμισμό στον πρωτογενή τομέα και στον τουρισμό και αξιοποιούν εμπορικά τα μοναδικά συγκριτικά πλεονεκτήματα που προσφέρει το φυσικό περιβάλλον και μια διαχρονική πολιτιστική παρουσία.

Στη Βόρεια Ελλάδα, στην Κεντρική Μακεδονία και στην Ανατολική Μακεδονία και στη Θράκη, έχει συγκροτηθεί ένα διεθνώς ανταγωνιστικό και δυναμικό βιομηχανικό σύμπλεγμα. Το νέο παραγωγικό σύμπλεγμα έδειξε ικανότητα διεθνοποίησης και προσαρμογής πολύ πριν από την επίσημη έναρξη του προγράμματος της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Για τη χώρα αποτελεί έναν πόρο μοναδικό, τόσο για την είσοδο που προσφέρει στη παγκόσμια αγορά των βιομηχανικών προϊόντων, όσο και για την κατανόηση του είδους των παραγωγικών δραστηριοτήτων που μπορούν να αναπτυχθούν σε περιοχές της περιφέρειας και σε συνθήκες χαμηλού βαθμού οργάνωσης.

Αυτή η πολυμορφία και αποκέντρωση της ανάπτυξης είναι μια πορεία που άρχισε τη δεκαετία του 1970. Όπως σημειώνουν οι Hadjimichalis & Vaiou (1987), η περίοδος 1970-73 είναι σημείο καμπτής για τη διαμόρφωση ορισμένων ενδιάμεσων περιφερειών και πόλεων στην Ελλάδα, που παρουσιάζουν ρυθμούς ανάπτυξης υψηλότερους του εθνικού μέσου όρου στο ΑΕΠ, στην παραγωγικότητα και στην κατανάλωση. Ο χαρακτήρας της αποκέντρωσης δεν αντιστοιχεί σ' αυτήν

Πίνακας 1
Μεταβολή του ΑΕΠ και της απασχόλησης κατά περιφέρεια 1981-91

Περιφέρειες	ΑΕΠ κατά κεφάλην Ετήσια μεταβολή μέσης 1981-91 (%)	Μεταβολή ετήσιας απασχόλησης 1984-88 (%)
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	3,4	12,9
Κεντρική Μακεδονία	1,4	10,3
Δυτική Μακεδονία	3,0	-2,7
'Ηπειρος	1,5	-4,0
Θεσσαλία	0,9	-3,5
Στερεά Ελλάδα	0,1	-1,9
Νομός Αττικής	1,0	-0,4
Πελοπόννησος	0,3	-4,4
Νησιά Ιονίου	2,1	-0,1
Βόρειο Αιγαίο	3,2	-0,1
Κρήτη	3,0	-4,2
Ελλάδα	1,2	1,08

Πηγή: *Επιλογή*, 1994

που παρατηρείται σε άλλες ευρωπαϊκές και νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες, όπου τμήματα μεγάλων επιχειρήσεων εγκαταστάθηκαν σε λιγότερο κεντρικές θέσεις και δημιουργήθηκαν εξαρτημένες παραδηματικές μονάδες (*branch plants*), αλλά στηρίζεται στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων και στον ενδογενή δυναμισμό των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων, των εντατικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και του τουρισμού. Εντούτοις, σε τοπικό επίπεδο, το νέο μωσαϊκό ανάπτυξης και ύφεσης παρουσιάζεται ασταθές ακολουθώντας τις αντίδροπες τάσεις της απο-βιομηχάνισης και νεο-εκβιομηχάνισης². Ενα σύνολο νομών της χώρας σε τέσσερα χρόνια (1984-88) χάνει το 10%-30% των θέσεων εργασίας³, ενώ στην ίδια περίοδο ένα άλλο σύνολο νομών κερδίζει 10%-25% νέες θέσεις εργασίας⁴.

Η νεο-εκβιομηχάνιση οδήγησε σε σημαντική αύξηση της απασχόλησης σε πολλούς νομούς της Βόρειας Ελλάδας, όπου σταδιακά συγκροτήθηκε ένας νέος βιομηχανικός χώρος. Όλοι οι νομοί της Κεντρικής Μακεδονίας και της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης παρουσιάζουν σημαντική αύξηση του ΑΕΠ και της βιομηχανικής απασχόλησης. Από υπολογισμούς δεικτών απόκλισης-συμμετοχής των νομών της χώρας (βλ. Καυκαλάς 1992) προκύπτει ότι ο δυναμισμός των παραπάνω

Πίνακας 2
Μεταποιητική δραστηριότητα στην ΑΜΘ, 1984-88

Νομοί	Αρ. επιχειρήσεων			Μέση ετήσια απασχόληση		
	1984	1988	1984-88	1984	1988	1984-88
Δράμα	1141	1254	+9,9%	6993	8673	+24,0%
Καβάλα	1682	1774	+5,5%	9823	11279	+14,8%
Έδρος	1743	1748	+0,2%	6191	6375	+3,0%
Ξάνθη	888	853	+3,9%	6346	6949	+9,5%
Ροδόπη	1008	984	-2,3%	3906	4187	+7,2%
ΑΜΘ	6262	6613	+5,6%	33259	37563	+12,9
Ελλάδα	144745	144716	-0,02%	698646	706203	+1,08%

Πηγή: Επιλογή (1995)

νομών είχε ήδη παρουσιαστεί στην περίοδο 1969-87, ενώ εντάθηκε τη δεκαετία του 1980. Ο Καυκαλάς (1992: 91-92) υποστηρίζει ότι η συνεκτίμηση των συντελεστών αναλογικής και διαφορικής απόκλισης δείχνει ότι ο δυναμισμός των νομών αυτών οφείλεται στη μεταβολή της χωροθετικής συμπεριφοράς ορισμένων βιομηχανικών κλάδων, που εγκαταλείπουν ορισμένες περιοχές, ιδιαίτερα της περιφέρειας Πρωτεύουσας, και εγκαθίστανται σε λιγότερο κεντρικές περιοχές.

3. Νεο-εκδιομηχάνιση στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη

Η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (ΑΜΘ) παρουσιάζεται ως η πιο δυναμική περιοχή του νέου βιομηχανικού χώρου της Βόρειας Ελλάδας. Εντούτοις, η θέση της περιοχής όσον αφορά στο κατά κεφαλή ΑΕΠ είναι από τις χαμηλότερες στην Ευρώπη και καταλαμβάνει ανάμεσα στις 13 περιφέρειες της Ελλάδας μια ενδιάμεση θέση. Η σύνθεση του ΑΕΠ στους τομείς είναι 27% στον αγροτικό τομέα, 17% στα ορυχεία, 26% στη μεταποίηση και κατασκευές, 29% στις υπηρεσίες.

Κυρίαρχοι βιομηχανικοί κλάδοι στην περιοχή είναι τα τρόφιμα και ποτά, η υφαντουργία, το ένδυμα και υπόδηση, τα έπιπλα, και τα προϊόντα από μέταλλο. Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν από το 1970 μια συνεχή άνοδο του ΑΕΠ και της απασχόλησης στους τομείς της μεταποίησης, των κατασκευών, του εμπορίου, των

μεταφορών, των τραπεζών και άλλων υπηρεσιών, που οδήγησαν στην άνοδο του μεριδίου του ΑΕΠ της περιοχής στο εθνικό ΑΕΠ από 4,09% το 1970 σε 5,9% το 1990 (βλ. Πίνακα 2).

Η μεταποίηση και οι ηγετικοί κλάδοι στην περιοχή (ένδυση και υπόδηση, υφαντουργία, τρόφιμα και ποτά) αποτέλεσαν τις καθοδηγητικές δυνάμεις για την επιτάχυνση της περιφερειακής ανάπτυξης τη δεκαετία του 1980. Η εκδιομηχάνιση της περιοχής είναι πολύ πρόσφατη, οι περισσότερες επιχειρήσεις ιδρύθηκαν μετά το 1970, και η ανάπτυξη στηρίχθηκε στο χαμηλό κόστος εργασίας, στα κίνητρα, και στην αποκέντρωση της παραγωγής (βλ. Ανδρικοπούλου 1990). Δύο καθοριστικοί παράγοντες της νεο-εκδιομηχάνισης και του πάνω από το μέσο όρο ποσοστό ανάπτυξης της περιοχής ήταν οι στρατηγικές των επιχειρήσεων και η κρατική υποστήριξη στην εκδιομηχάνιση.

3.1 Στρατηγικές των επιχειρήσεων

Σε μια πρόσφατη κοινή έρευνα με το Ινστιτούτο Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Munster, μελετήσαμε τα μοντέλα της βιομηχανικής ανάπτυξης και των στρατηγικών των επιχειρήσεων στους κλάδους εκείνους που συνέβαλαν καθοριστικά στην περιφερειακή ανάπτυξη του ΑΕΠ και της απασχόλησης στην ΑΜΘ⁵. Εξετάστηκε το 33% των επιχειρήσεων της Περιφέρειας με πάνω από 10 απασχολούμενους, σε τρεις βιομηχανικούς κλάδους: τρόφιμα και ποτά (47,6%), υφαντουργία (11%), ένδυση και υπόδηση (39,0%). Οι κλάδοι αυτοί είναι οι πιο σημαντικοί στην περιοχή σε όρους απασχόλησης και καταστημάτων και αποτελούν τον κύριο κορμό του περιφερειακού παραγωγικού συστήματος. Οι στρατηγικές των επιχειρήσεων ποικίλλουν σημαντικά ως προς τους βιομηχανικούς κλάδους, αλλά κοινό τους χαρακτηριστικό αποτελεί ότι στηρίζονται σε ανειδίκευτη και χαμηλού κόστους εργασία.

Η βιομηχανία τροφίμων και ποτών στην Ελλάδα συμβάλλει κατά πολύ στη μεταποιητική δραστηριότητα της χώρας. Τη δεκαετία του 1980 υπήρξαν τάσεις απο-βιομηχάνισης, με μείωση του αριθμού των μεγαλύτερων καταστημάτων και της απασχόλησης. Ωστόσο, στην ΑΜΘ ο κλάδος είχε μεγαλύτερο δυναμισμό από το μέσο εθνικό όρο, παρουσιάζοντας αύξηση των μεγαλύτερων επιχειρήσεων και της συνολικής απασχόλησης.

Στην ΑΜΘ, τα θέματα που αφορούν στην παραγωγή και στην απασχόληση δρίσκονται στο περιθώριο της συνολικής στρατηγικής του κλάδου. Η διαδικασία παραγωγής είναι γραμμική σε 43,6% των ερωτηθέντων επιχειρήσεων, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο του μέσου όρου των συνόλου των βιομηχανιών της περιοχής (32,9%). Άλλα το επίπεδο της τεχνολογίας παραγωγής είναι χαμηλότερο του μέσου όρου: η χρήση υπολογιστών, οι μηχανές αριθμητικού ελέγχου και ο ποιοτικός έλεγχος χαρακτηρίζουν λιγότερες επιχειρήσεις, και οι ανάγκες για την οργάνωση της εργασίας και την αυτοματοποίηση της παραγωγής είναι λιγότερο έκδηλες. Σε κάθε περίπτωση, η διαδικασία παραγωγής και η τεχνολογία παραγωγής δεν αποτελούν τα ισχυρά σημεία στις επιχειρήσεις τροφίμων και ποτών.

Αντίθετα, οι στρατηγικές στο προϊόν (διαφοροποίηση, βελτίωση, επώνυμα προϊόντα, προώθηση πωλήσεων, μάρκετινγκ, διανομή, διαφήμιση) αποτελούν

συγκριτικό πλεονέκτημα αυτού του κλάδου. Περισσότερες επιχειρήσεις επενδύουν σε E&A, μάρκετινγκ και διανομή, ενώ λιγότερες επενδύουν σε διοίκηση και παραγωγή. Η κατάσταση αυτή αντιστοιχεί με τις ευρύτερες διεθνείς τάσεις στον κλάδο και τη στροφή του ενδιαφέροντος σε ελκυστικά και επώνυμα προϊόντα, καινοτομίες στο προϊόν και διαφοροποίηση⁶. Συγκριτικά με τις άλλες βιομηχανίες της περιοχής, οι επιχειρήσεις τροφίμων και ποτών είναι λιγότερο εξαγωγικές. Λιγότερες επιχειρήσεις εξάγουν (38% συγκριτικά με ένα μέσο όρο 59.8%), και ακόμα λιγότερες εξάγουν στην ΕΕ. Οι προοπτικές για νέες αγορές είναι αισιόδοξες, αλλά νέες αγορές αναμένονται σε εθνικό παρά σε διεθνές επίπεδο.

Οι στρατηγικές δια-επιχειρησιακών σχέσεων καθορίζονται από δύο παράγοντες. Από τη μια μεριά, προέχει το τοπικό και εθνικό εύρος των προμηθευτών παρά το διεθνές 71.8% των προμηθευτών δρίσκονται στην Ελλάδα και 5.1% στις χώρες της ΕΕ. Σημαντικές προμήθειες προέρχονται από τον πρωτογενή τομέα σε 59.0% των επιχειρήσεων, συγκριτικά με ένα μέσο όρο 31.7% των επιχειρήσεων του δείγματος. Από την άλλη μεριά, μόνο 2.6% των επιχειρήσεων αναθέτει υπεργολαβίες, ενώ 15.4% αναλαμβάνει υπεργολαβίες, που δείχνει ότι οι υπεργολαβικές σχέσεις και η δικτύωση δεν είναι επαρκώς ανεπτυγμένες στη συνολική οργάνωση της βιομηχανίας τροφίμων.

Τα δεδομένα από την επιτόπια έρευνα δείχνουν τις ευρύτερες στρατηγικές επιλογές του κλάδου: η στρατηγική προσανατολίζεται στο προϊόν, στις πωλήσεις και στο μάρκετινγκ. Θέματα που αφορούν στην παραγωγή είναι δευτερεύουσας σημασίας. Τα δίκτυα προμηθευτών είναι εθνικά παρά διεθνή, οι επιχειρήσεις είναι περισσότερο αυτόνομες και ολοκληρωμένες, τα δίκτυα και οι υπεργολαβίες αναπτύχθηκαν πολύ λίγο.

Η υφαντουργία καταλαμβάνει 3.2% των καταστημάτων και 9.6% του εργατικού δυναμικού της ελληνικής βιομηχανίας, και δρίσκεται σε συνεχή πτώση από το 1978⁷. Οι επιχειρήσεις είναι μεγαλύτερες του μέσου μεγέθους, αλλά υπάρχει έλλειψη νέων τεχνολογιών και ευελιξίας. Αντίθετα προς τις εθνικές αυτές τάσεις, στην ΑΜΘ οι υφαντουργίες διπλασίασαν την παραγωγή τους στην περίοδο 1980-86. Η αύξηση σε παραγωγή και προστιθέμενη αξία ήταν εντυπωσιακή.

Στην ΑΜΘ, οι στρατηγικές των επιχειρήσεων του κλάδου προσανατολίζονται σαφώς σε θέματα παραγωγής: 77.8% των επιχειρήσεων επενδύει στην παραγωγή, ενώ μόνο 22.2% επενδύει σε διοίκηση, E&A και μάρκετινγκ. Η παραγωγή χαρακτηρίζεται από μεγάλες παρτίδες. Εντούτοις, δεν γίνεται σημαντική χρήση αυτοματοποιημένων συστημάτων παραγωγής και μηχανών αριθμητικού ελέγχου. Ο ποιοτικός έλεγχος είναι περισσότερο ανεπτυγμένος από τους άλλους κλάδους και εφαρμόζεται σε 88.9% των επιχειρήσεων. Η ανάγκη για παραγωγικότητα και τεχνογνωσία είναι πολύ έκδηλη, και βαρύνουσα σημασία στις μελλοντικές στρατηγικές έχουν η αυτοματοποίηση και η βελτίωση της ποιότητας.

Ο διεθνής προσανατολισμός του κλάδου εμφανίζεται στις στρατηγικές στο προϊόν. Οι περισσότερες επιχειρήσεις εξάγουν (66.7% συγκριτικά με ένα μέσο όρο 59.8%), και υπάρχει έντονος ανταγωνισμός από χώρες της ΕΕ, καθώς και άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Σε σύγκριση με άλλους κλάδους, υπάρχουν περισσότερες προβλέψεις για νέες αγορές στην ΕΕ, λιγότερες στην Ελλάδα, και καθόλου για τις αναπτυσσόμενες χώρες. Η ποιότητα του προϊόντος αποτελεί σημαντικό

ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, αλλά οι καινοτομίες στο προϊόν, τα επώνυμα προϊόντα, το μάρκετινγκ και η προώθηση του προϊόντος δεν φαίνεται να αποτελούν το κέντρο των μελλοντικών στρατηγικών.

Τα δίκτυα προμηθευτών είναι πολύ πιο διεθνοποιημένα από όσο στους άλλους κλάδους. Λίγοι προμηθευτές προέρχονται από την Ελλάδα και περισσότεροι από τις χώρες της ΕΕ. Η τάση για διεθνοποίηση γίνεται επίσης φανερή στα ποσοστά που αφορούν στις συγχωνεύσεις, την από κοινού ανάπτυξη προϊόντος, και τις επενδύσεις τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας. Στις υπεργολαβικές σχέσεις (ανάληψη ή ανάθεση) δεν υπάρχει ιδιαίτερη απόκλιση από το μέσο όρο του συνολικού δείγματος των επιχειρήσεων που εξετάστηκαν.

Οι υφαντουργίες στην ΑΜΘ επιδιώκουν τις διεθνείς αγορές, ενώ ανταγωνίζοται σε όρους κόστους παραγωγής. Για το λόγο αυτό, θέματα που αφορούν στην παραγωγή, όπως: υψηλή παραγωγικότητα, χαμηλό κόστος εργασίας και αριθμητική ευελιξία είναι παράγοντες που διατρέχουν τις στρατηγικές του κλάδου.

Στη βιομηχανία ένδυσης και υπόδησης, η ΑΜΘ είναι ένας σημαντικός παραγωγός, συγκεντρώνοντας περίπου 8% των επιχειρήσεων του κλάδου της χώρας και 17% της απασχόλησης. Ο κλάδος είναι έντασης εργασίας, αλλά το μέσο μέγεθος των επιχειρήσεων είναι μικρό. Ωστόσο, το μέγεθος των επιχειρήσεων είναι μεγαλύτερο από τον εθνικό μέσο όρο.

Οι περισσότερες των επιχειρήσεων του δείγματος είναι μεγάλες, έχοντας πάνω από 50 απασχολουμένους. Είναι νέες, το 90.6% ιδρύθηκε μετά το 1971. Καμία δεν είναι θυγατρική και 10% είναι μητρικές εταιρείες. Τα ποσοστά κερδοφορίας δεν αποκλίνουν σημαντικά από τον εθνικό μέσο όρο.

Οι στρατηγικές στις επιχειρήσεις του κλάδου προσανατολίζονται σαφώς στην παραγωγή: 66.8% των επιχειρήσεων επενδύει στην παραγωγή, 3.1% σε E&A και 6.3% στο μάρκετινγκ και στη διανομή. Σε 59.4% η παραγωγή οργανώνεται σε μεγάλες σειρές, 34.4% των επιχειρήσεων χρησιμοποιεί αυτοματοποιημένες μηχανές και ο ποιοτικός έλεγχος είναι διαδεδομένος. Υπάρχει μεγάλη ανάγκη σε παραγωγικό εξοπλισμό και τεχνογνωσία παραγωγικότητας. Στο μέλλον, οι περισσότερες επιχειρήσεις (68.8%) σκοπεύουν να υιοθετήσουν αυτοματοποιημένα συστήματα παραγωγής.

Ο κλάδος αντιμετωπίζει έντονο διεθνή ανταγωνισμό. Εξάγει 81.3% των επιχειρήσεων του δείγματος, και 71.9% εξάγει σε χώρες της ΕΕ, ενώ ο μέσος όρος σε όλους τους κλάδους είναι 59.8% και 45.1%, αντίστοιχα. Πολλές επιχειρήσεις εξάγουν το σύνολο της παραγωγής τους σε γερμανικές αγορές. Ο ανταγωνισμός προέρχεται από εκτός ΕΕ ευρωπαϊκές χώρες και κύριο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα των ανταγωνιστών είναι το φτηνό κόστος εργασίας. Εντούτοις, στρατηγικές στο προϊόν, όπως διαφοροποίηση, καινοτομία, επωνυμία, κ.λπ., προς τις οποίες τείνουν οι βιομηχανίες του κλάδου στην ΕΕ για να εξασφαλίσουν ανταγωνιστική ικανότητα, δεν προσελκύουν το ενδιαφέρον της διοίκησης⁸.

Στις δια-επιχειρησιακές σχέσεις, υπάρχει σαφής τάση για δικτύωση: 34.4% των επιχειρήσεων αναθέτει υπεργολαβίες και 56.3% αναλαμβάνει υπεργολαβίες, συγκριτικά με 17.1% και 43.1% του μέσου όρου αντίστοιχα. Στις στρατηγικές επιλογές για το άμεσο μέλλον, όλες οι μεταβλητές που αφορούν στα δίκτυα έχουν τιμές μεγαλύτερες από το μέσο όρο: επέκταση σε τοπικές συμφωνίες,

επέκταση σε διεθνείς συμφωνίες, νέες τοπικές συμφωνίες, νέες διεθνείς συμφωνίες, συγχωνεύσεις, ανάληψη υπεργολαβιών, ανάθεση υπεργολαβιών, από κοινού ανάπτυξη προϊόντων, επενδύσεις σε άλλες χώρες.

Οι στρατηγικές επιλογές του κλάδου στην ΑΜΘ επικεντρώνονται στην αυτοματοποίηση της παραγωγής, στην ευελιξία και στη συγκρότηση δικτύων. Οι αγορές είναι διεθνοποιημένες και οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται περισσότερο σε όρους κόστους παραγωγής παρά σε όρους ποιότητας προϊόντων, επωνυμίας και αποκλειστικών προϊόντων. Δείγματα αλλαγής αυτής της κατάστασης δεν φαίνονται για το άμεσο μέλλον. Μ' αυτή την έννοια, υπάρχει σημαντικό χάσμα στις στρατηγικές του κλάδου ανάμεσα σε ΕΕ και τοπικό επίπεδο. Οι τοπικές επιχειρήσεις είναι πιο οπισθοδρομικές, λιγότερο καινοτόμες, και εξαρτημένες από ανειδίκευτη και χαμηλόμισθη εργασία.

3.2 Κρατικές στρατηγικές ανάπτυξης

Αντίθετα απ' ότι πιστεύεται, η κρατική υποστήριξη στην ΑΜΘ μέσα από το Πρόγραμμα Δημόσιων Επενδύσεων ήταν χαμηλότερη από τον εθνικό μέσο όρο (βλ. Πίνακα 3). Το μεγαλύτερο μέρος των δημοσίων δαπανών αφορούσε στην αγροτική υποδομή, περιλαμβάνοντας απαλλοτριώσεις, δρόμους, άρδευση και δραστηριότητες των συνεταιρισμών, ενώ επενδύσεις σε υποδομές που αφορούν στη μεταποίηση, όπως το κρατικό πρόγραμμα για τη βιομηχανία, δεν συγκέντρωσαν μεγάλο ενδιαφέρον.

Παράλληλα με τις άμεσες δημόσιες επενδύσεις, το πρόγραμμα κινήτρων και επιδοτήσεων για την υποστήριξη της βιομηχανικής περιφερειακής ανάπτυξης (Ν. 1262/82), στο διάστημα 1982-90 χρηματοδότησε χίλια περίπου ιδιωτικά επενδυτικά προγράμματα σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους, στους πέντε νομούς της ΑΜΘ. Σύμφωνα με μη δημοσιευμένα στοιχεία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, 284 επιχειρήσεις τροφίμων και ποτών, 83 υφαντουργίες και 219 επιχειρήσεις ένδυσης και υπόδησης συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα κινήτρων και δημιουργήθηκαν 10.500 νέες θέσεις εργασίας. Οι συνθήκες των επιδοτήσεων στην ΑΜΘ (ίδια κεφάλαια στη συνολική επένδυση και στην επιδότηση) ήταν ελαφρά πιο ευνοϊκές από τον εθνικό μέσο όρο. Εντούτοις, συγκριτικά με τον εθνικό μέσο όρο, οι επενδύσεις στην ΑΜΘ ήταν περισσότερο έντασης εργασίας.

Γίνεται φανερό ότι τόσο το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων που ολοκληρώθηκε μετά το 1989 από το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, όσο και το πρόγραμμα κινήτρων προσανατολίστηκαν σε παραδοσιακές δραστηριότητες του αγροτικού τομέα και της μεταποίησης. Δύο ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες προώθησης της καινοτομίας, τα LEADER και STRIDE, που υλοποιήθηκαν, δεν διαφοροποίησαν τη γενική εικόνα, καθώς ο προϋπολογισμός τους ήταν μικρός και είχαν παραδειγματικό χαρακτήρα παρά διευρυμένης πολιτικής αναδιάρθρωσης. Αυτή η απουσία πρωτοβουλιών υψηλής τεχνολογίας μπορεί να οφείλεται στη γενικότερη έλλειψη δραστηριοτήτων E&A και τεχνολογίας. Η Ελλάδα ξοδεύει μόνο 0.4% του ΑΕΠ σε E&A, και οι περισσότερες δραστηριότητες E&A χωροθετούνται στο ευρύτερο Πολεοδομικό Συγκρότημα Αθηνών. Η πρόσβλεψη για αποκέντρωση της E&A είναι πολύ μικρή και περιορίζεται ακόμη περισσότερο από πολωτικές τάσεις και έλλειψεις ειδικοτήτων στις περιοχές της περιφέρειας.

Πίνακας 3
Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων 1976-85 (σταθερές τιμές, 1970)

Νομοί	Σύνολο επενδύσεων	Κατά κεφ. επένδυση
	(δισ. δρχ.)	(εκ. δρχ.)
Δράμα	974	10.278
Καδάλα	1.299	9.609
'Εβρος	3.947	26.585
Ξάνθη	886	9.981
Ροδόπη	1.064	9.862
ΑΜΘ	8.171	13.263
Ελλάδα	129.835	19.797

Πηγή: *Μπίτσικας* (1986)

4. Νεο-εκδιομηχάνιση και καινοτομία σε περιοχές της περιφέρειας

Η περιγραφή των χαρακτηριστικών και της στρατηγικής των επιχειρήσεων στη Βόρεια Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, δείχνουν ότι έχει συγκροτηθεί ένα τοπικό παραγωγικό σύστημα πρόσφατης εκδιομηχάνισης με χαρακτηριστικά νεο-τεχνολογισμού: εύελικτες γραμμές παραγωγής, καινοτομία βασισμένη στο μηχανολογικό εξοπλισμό, τυποποιημένα προϊόντα, ανειδίκευτη εργασία, κατακερματισμένη αγορά εργασίας, χαμηλό επίπεδο συνδικαλισμού, παραγωγή για εξαγωγές σε χώρες της Ε.Ε. Απουσιάζουν σχεδόν τελείως οι νέες βιομηχανικές δραστηριότητες και οι συνεργασίες στην παραγωγή, οι διάφορες μορφές συμμετοχής των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία, η λειτουργική ευελιξία και τεχνικές διαχείρισης της άμεσης παράδοσης (*just-in-time*). Σ' αυτόν το δρόμο ανάπτυξης συνέβαλε επίσης η βιομηχανική πολιτική και τα κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης.

Παρόμοιες βιομηχανικές διαδρομές, που στηρίχθηκαν στην τεχνολογική παράδοση του κατακερματισμού και της μηχανοποίησης, ακολουθήθηκαν και από άλλες περιφερειακές περιοχές της Ευρώπης. Αξίζει να αναφέρουμε δύο παραδείγματα σχετικά με τις προοπτικές της βιομηχανίας του ανατολικού Βερολίνου μετά την πτώση του τείχους (μια περιοχή στόχου 2), και με την αναδιάρθρωση των

επιχειρήσεων στη νότια Ιταλία (περιοχή στόχου 1). Ο S. Kratke (1992: 233-34), αναλύοντας τον τύπο της βιομηχανικής ανάπτυξης που διαμορφώνεται στο Βερολίνο μετά την ενοποίηση, περιγράφει δύο εναλλακτικά μοντέλα ανάπτυξης. Το πρώτο στηρίζεται στην ενεργό συμμετοχή των εργαζομένων και στον επαναπροσδιορισμό και στην αναδάθμιση των ειδικοτήτων και γνώσεων. Το δεύτερο στηρίζεται σε ευέλικτα συμβόλαια απασχόλησης, πόλωση της εργατικής δύναμης και αδέναις συνθήκες εργασίας. Αυτό που κυριαρχεί στη βιομηχανική προσαρμογή της περιοχής του Βερολίνου είναι το δεύτερο μοντέλο, μια βιομηχανική χωροθέτηση πολωμένων κοινωνικών δομών και απασχόλησης, που χρησιμοποιούν συμβατικές τεχνολογίες και τεῦλοδικές μεθόδους, για να προμηθεύσουν αγορές της πρώην Ανατολικής Γερμανίας και των ανατολικών ευρωπαϊκών αγορών. Οι Anna Giunta και Flavia Martinelli (1993) περιγράφουν την αναδιάρθρωση μεγάλων φορητικών εταιρειών στο Μεσοτζόρνο και αξιολόγησαν κατά πόσο αυτή διαφοροποιήθηκε από προηγούμενες πρακτικές και μορφές εκβιομηχάνισης. Σε αντίθεση με την εγκαθιδρυμένη άποψη ότι τα μεταφορητικά παραρτηματικά εργοστάσια αναζητούν τη συνδρομή τοπικών προμηθευτών με θετικές επιπτώσεις στη γέννηση και/ή ανάπτυξη τοπικών επιχειρήσεων, τα παραρτηματικά εργοστάσια στο Μεσοτζόρνο δεν διαφοροποιήσαν την προμηθευτική τους τακτική και τις διαεπιχειρησιακές στρατηγικές προς οφέλος της περιοχής. Ταυτόχρονα, η εκλογίκευση της παραγωγής ακολούθησε τις τευλοδικές αρχές, εμβαθύνοντας τη διαεπιχειρησιακή διαίρεση εργασίας και το λειτουργικό και χωρικό κατακερματισμό των δραστηριοτήτων.

Σε σχέση με την οπτική αυτή, της κυριαρχίας του νεο-τεῦλοδισμού στην περιφέρεια της Ευρώπης, η διαδικασία νεο-εκβιομηχάνισης στη Βόρεια Ελλάδα προσφέρει ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τις ευρύτερες σχέσεις ανάμεσα σε νεο-εκβιομηχάνιση και περιφερειακότητα, καθώς και σχετικά με την ένταξη των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά.

Καταρχήν, είναι προφανές ότι η ευέλικτη εξειδίκευση, τα δίκτυα μικρομεσαίων επιχειρήσεων και οι τοπικές βιομηχανικές συγκεντρώσεις παραδοσιακών βιομηχανικών δραστηριοτήτων δεν είναι μια γενικευμένη ούτε εύκολη σε εφαρμογή λύση για την περιφερειακή βιομηχανική ανάπτυξη (βλ. Sefertzi 1995). Η αναχρονιστική μορφή και στρατηγική των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη οδηγεί στην επανεκτίμηση-της πολύ διαδεδομένης συνάφειας ανάμεσα σε περιφερειακή ανάπτυξη, μικρές επιχειρήσεις και στρατηγικές ευέλικτης εξειδίκευσης.

Όπως είναι γνωστό, η ευέλικτη εξειδίκευση είναι μια στρατηγική δια-επιχειρησιακών συνεργασιών και συμφωνιών που δημιουργεί ένα πυκνό δίκτυο μικρών επιχειρήσεων και που επιτρέπει σε όλες τις εμπλεκόμενες επιχειρήσεις να εξειδικεύονται σε μια ιδιαίτερη φάση μιας παραγωγής και να δρίσκονται σε ετοιμότητα στις συνεχείς αλλαγές της αγοράς και των καταναλωτικών προτιμήσεων. Αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από μικρές επιχειρήσεις στην Ιταλία σε κοινότητες στη Λομβαρδία, Εμίλια Ρομάνα, Τοσκάνη, Βένετο, Μαρκόνι και Αμβρούζι. Στις περιοχές αυτές, οι βιομηχανικές συγκεντρώσεις μικρών αυτόνομων επιχειρήσεων δημιουργήσαν τοπικά παραγωγικά συστήματα που επιτρέπουν τη μείωση του κόστους και του επιχειρηματικού κινδύνου και τη γρήγορη προσαρμογή της παραγωγής

στις αλλαγές της ζήτησης (Amin 1989a, 1989b). Η επιτυχία αυτών των περιοχών και επιχειρήσεων έδωσε την εντύπωση ότι οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις μπορούν στο σύνολό να αναπτύξουν παρόμια στρατηγική, με το να δημιουργούν δίκτυα και να είναι καινοτόμες και ανταγωνιστικές. Στην Ελλάδα, παρόμοιες αντιλήψεις και απόψεις κυριαρχούν στις βιομηχανικές πολιτικές, οι οποίες προσβάλλουν τις βιομηχανικές συγκεντρώσεις και τα δίκτυα μικρομεσαίων επιχειρήσεων ως εργαλεία για την αντιμετώπιση της απο-βιομηχανίσης και βιομηχανικής αναδιάρθρωσης. Εντούτοις, τα δεδομένα από την επιτόπια έρευνα στη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, όπως και από άλλα ερευνητικά προγράμματα σχετικά με τη βιομηχανική αναδιάρθρωση στην Ελλάδα δεν συντηγορούν υπέρ αυτής της στρατηγικής (βλ. Kompinos 1992b).

Από την επιτόπια έρευνα στην ΑΜΘ φαίνεται ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτελούν το δυναμικό κορδόν του παραγωγικού συστήματος. Έχουν υψηλότερη κερδοφορία από το μέσο όρο και από αυτήν των μικρότερων επιχειρήσεων, έχουν καλύτερο εξοπλισμό, επενδύουν περισσότερο σε E&A και μάρκετινγκ, και είναι λιγότερο έντασης εργασίας. Η στρατηγική τους είναι πιο ισορροπημένη, με μεγαλύτερη διαπλοκή στο συνολικό οικονομικό κύκλο, από την παραγωγή και τις διεπιχειρηματικές σχέσεις έως τα προϊόντα και τις πωλήσεις. Οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις αναπτύσσουν περισσότερο μορφές παραγωγικών δικτύων και δεσμούς (διεθνείς και τοπικές συμφωνίες, υπεργολαβίες, διανομή, από κοινού ανάπτυξη προϊόντων, επενδύσεις σε άλλες χώρες). Είναι περισσότερο εξαγωγικές, ιδιαίτερα στην ΕΕ, και με μεγαλύτερη διαπλοκή στο διεθνή ανταγωνισμό. Στρατηγικές σχετικά με επώνυμα προϊόντα, διαφήμιση και προώθηση πωλήσεων επίσης ασκούνται κυρίως από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις.

Η σύγκριση ανάμεσα σε επιχειρήσεις με πάνω από 50 απασχολούμενους και στην ομάδα των μικρότερων επιχειρήσεων (λιγότερο από 20 απασχολουμένους) είναι εντυπωσιακή. Σε όλα τα επίπεδα, από το προφίλ της εταιρείας έως τις στρατηγικές απασχόλησης, οι μικρές επιχειρήσεις είναι πιο αναχρονιστικές, λιγότερο ευαισθητοποιημένες στα σύγχρονα προβλήματα της αναδιάρθρωσης, λιγότερο διεθνοποιημένες και λιγότερο πληροφορημένες για το οικονομικό περιβάλλον. Η ομάδα αυτή είναι τελευταία σε εξαγωγές και διεθνοποίηση. Δεν έχουν διεθνοποιημένες πηγές: 100% των σχέσεων παραγωγών–προμηθευτών δρίσκονται μέσα στη χώρα. Βρίσκονται επίσης στην τελευταία κατηγορία σε όρους καινοτομίας και τεχνολογίας: καμιά δεν επενδύει σε E&A, σε καμιά δεν υπάρχει τμήμα E&A, η χρήση υπολογιστών και αυτοματοποιημένων μηχανών είναι η χαμηλότερη. Οι μικρές επιχειρήσεις επενδύουν λιγότερο από τις μεγαλύτερους μεγέθους επιχειρήσεις και είναι περισσότερο έντασης εργασίας, κατά πάσα πιθανότητα χαμηλότερης εργασίας. Οι μικρές επιχειρήσεις στην ΑΜΘ, όπως στις περισσότερες περιοχές της περιφέρειας, είναι παραδοσιακές χαμηλού προφίλ επιχειρήσεις, παρά μικρές ευέλικτες επιχειρήσεις που συμμετέχουν σε δημιουργικά δίκτυα και πολυ-διάσπαρτες συμφωνίες. Δεν έχουν το προφίλ και τη στρατηγική της ευέλικτης εξειδίκευσης, ούτε τις ικανότητες για καινοτομία, εξαγωγικό προσανατολισμό και τοπικές συμμαχίες.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα αφορά στις δυνάμεις που καθοδήγησαν τη νεοτελιορική μορφή της εκδιομηχάνισης στην ΑΜΘ (αλλά και στη Βόρεια Ελλάδα

γενικότερα). Όπως αναφέρθηκε, έχει ακολουθηθεί μια διαδρομή νεο-τεῦλορικής ανάπτυξης, η οποία συνδυάζει την ευελιξία στην αγορά εργασίας, με τεχνολογική πρόοδο στο επίπεδο του πάγιου κεφαλαίου και του μηχανολογικού εξοπλισμού, χαμηλό κόστος εργασίας και έντονο εξαγωγικό προσανατολισμό. Μια σειρά από τοπικούς παράγοντες, που έχουν κληρονομηθεί από τις συνθήκες της περιφερειακότητας, διαμόρφωσαν αυτή τη διαδικασία νεο-εκδιομηχάνισης: η τοπική επιχειρηματική κουλτούρα, η αντίσταση των εγκατεστημένων δομών του διακλαδικού εμπορίου, η μη εξειδικευμένη βιομηχανική πολιτική.

Κεντρικό στοιχείο στη συγκρότηση του νέου βιομηχανικού χώρου στη Βόρεια Ελλάδα αποτέλεσαν οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και ο ιδιωτικός τομέας. Η περιφερειακή θέση του παραγωγικού συστήματος δεν εμπόδισε τις στρατηγικές των επιχειρήσεων να υιοθετήσουν πρακτικές που αντιστοιχούν στις κατευθύνσεις βιομηχανικής οργάνωσης που διαπιστώνονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ούτε εμπόδισε τις επιχειρήσεις στο να ενημερώνονται και να ακολουθούν σύγχρονες τάσεις στις αγορές και τεχνολογίες. Εντούτοις, οι στρατηγικές παραγωγής είναι νεο-τεῦλορικές, με έμφαση στην αυτοματοποίηση, ανειδίκευση και στους χαμηλούς μισθούς. Σημαντικά εμπόδια για πιο πρωθημένες μορφές οργάνωσης της παραγωγής αποτελούν η αγορά εργασίας και η περιορισμένη ύπαρξη ειδικοτήτων. Η ευελιξία στην αγορά εργασίας δεν συνδέθηκε με την πολυμορφία δεξιοτήτων αλλά με μηχανισμούς εργατικής διαθεσιμότητας, προσαρμόζοντας την απασχόληση στις διακυμάνσεις της αγοράς.

Είναι ενδιαφέρον ότι δεν διαπιστώθηκε καμιά προσαρμογή ως προς το ενδοκλαδικό εμπόριο, καθώς και τη δομή των βιομηχανικών κλάδων. Σύμφωνα με τον Busch (1992: 195), οι διεθνείς ανταλλαγές δείχνουν μια μετάβαση από τις δια-κλαδικές στις ενδο-κλαδικές ανταλλαγές, για δύο λόγους. Από τη μια μεριά, οι λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, εισάγοντας τεχνολογία από τις βιομηχανικές χώρες, αναπτύσσουν κλάδους που είναι ανταγωνιστικοί στις διεθνείς αγορές, εξαιτίας του ευνοϊκότερου κόστους εργασίας και των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Από την άλλη μεριά, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του ανταγωνισμού από χώρες χαμηλού κόστους εργασίας, οι κλάδοι έντασης εργασίας στις ανεπτυγμένες περιοχές αναπτύσσουν στρατηγικές προσαρμογής, όπως εκλογής εντούτοις της παραγωγής, διαφοροποίηση προϊόντος και καινοτομίες. Η παράλληλη αυτή κατάσταση οδηγεί σε μια λιγότερο έντονη Hoetscher-Olin διαίρεση και μετασχηματίζει τις δομές των ανταλλαγών από ενδο-κλαδικές σε δια-κλαδικές. Εντούτοις, τα δεδομένα της επιτόπιας έρευνας στην ΑΜΘ δεν υποστηρίζουν την άποψη ότι η διεθνοποίηση υποθάλπει τις ενδο-κλαδικές δομές. Στην περιοχή κυριαρχούν οι παραδοσιακές βιομηχανίες, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ανάπτυξη νεοσύστατων επιχειρήσεων σε νέους βιομηχανικούς κλάδους.

Στη νεο-τεῦλορική διαδρομή του παραγωγικού συστήματος συνέβαλε επίσης η μη εξειδικευμένη βιομηχανική πολιτική. Τόσο οι άμεσες δημόσιες επενδύσεις σε υποδομές όσο και η ενίσχυση μέσω χρηματοδοτικών κινήτρων, δεν προσέφεραν υποδομές υποστήριξης της καινοτομίας (κέντρα μεταφοράς τεχνολογίας, συνεχής επαγγελματική επιμόρφωση, δίκτυα τεχνολογικής συνεργασίας, κλπ.) Η εισαγωγή καινοτομίας συνδέθηκε αποκλειστικά με τις πρωτοβουλίες των επιχειρήσεων και τη δυναμική της αγοράς. Οι ελλείψεις στην πολιτική διαχείριση της νεο-

εκδιομηχάνισης οδήγησαν στην αξιοποίηση των δημοσίων ενισχύσεων και κινήτρων για την αγορά αναβαθμισμένου εξοπλισμού, ενώ το καινοτομικό περιβάλλον και οι εξειδικεύσεις της εργασίας παρέμειναν σε χαμηλό επίπεδο.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι, από τις διαφορετικές εκδοχές νεο-εκδιομηχάνισης και καινοτομικής ανάπτυξης που συζητήθηκαν στην πρώτη ενότητα, μορφές νεοτελορισμού φαίνεται να αποτελούν τις πιο πιθανές διαδρομές ανάπτυξης στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές.

Τα αρνητικά στοιχεία αυτών των μορφών νεο-εκδιομηχάνισης είναι γνωστά: εντοπίζονται στην κοινωνική πόλωση που συνοδεύει τον αυστηρό διαχωρισμό των εργασιακών ειδικεύσεων και στην αναπαραγωγή της περιφερειακότητας εξαιτίας της εξάρτησης του τοπικού παραγωγικού συστήματος από τον τεχνολογικό εξοπλισμό που εισάγεται από τις περιοχές του κέντρου. Διαδρομές του τύπου «βιομηχανίας του ήλιου» και «συνεργατικής» ανάπτυξης δεσμεύονται σε μεγάλο βαθμό από τις εγκαταστημένες εξειδικεύσεις, την επιχειρηματική κουλτούρα και την παραδοσιακότητα της βιομηχανικής πολιτικής.

Αντίθετα, οι νεο-τελορικές διαδρομές φαίνεται να κυριαρχούν σε πολλές περιφέρειες του στόχου 1 της ΕΕ, οι οποίες παρουσιάζουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά με αυτά που περιγράφτηκαν: μια πρώιμη βιομηχανική βάση, εργασία χαμηλού κόστους και ειδίκευσης, παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους και παραγωγή που προσανατολίζεται στις εξαγωγές. Πρόκειται για μια διαδρομή που αντιτίθεται στη σύγκλιση των ευρωπαϊκών περιφερειών και αναπαράγει την παλιά διαίρεση ανάμεσα σε κέντρο και περιφέρεια. Το κύριο ερώτημα που τίθεται στο πλαίσιο αυτό αφορά στο χαρακτήρα της πολιτικής παρέμβασης και της περιφερειακής βιομηχανικής πολιτικής, καθώς γίνεται ολοένα και πιο κατανοητή η αδυναμία των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών της Κοινότητας να ακολουθήσουν την κούρσα του ανταγωνισμού στη βάση της απο-ειδίκευσης και της συνεχούς μείωσης των αμοιδών εργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin, A. (1989a), "Flexible specialisation and small firms in Italy: myths and realities", *Antipode*, 21, 1, σε. 13-34.
- Amin, A. (1989b), "A model of a small firm in Italy", στο E. Goodman, J. Bamford, P. Saynor (eds), *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, London, Routledge.
- Ανδρικοπούλου, Ε. (1990) "Βιομηχανικές δομές και τάσεις αναδιάρθρωσης στη δεκαετία του '80" *Τόπος. Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, 1/90.
- Aydalot, P., Keeble, D. (1988) (eds), *High Technology Industry and Innovative Environments: The European Experience*, London, Routledge.
- Βαΐτος, Κ., Γιαννίτσης, Τ. (1987), *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg.
- Bar-El, R., Felsenstein, D. (1988), "Technological profile and industrial structure: implications for the development of sophisticated industry in peripheral areas" *Regional Studies*, Τευχ. 23.3, σε. 253-266.
- Becattini, G. (1991), "The industrial district as a creative milieu", στο M. Dunford & G. Benko (eds), *Industrial Change & Regional Development*, London, Belhaven Press.
- Benko, G., Dunford, M. (1991), "Structural change and the spatial organisation of the productive system : an introduction", στο M. Dunford & G. Benko (eds), *Industrial Change*

- & Regional Development, London, Belhaven Press.
- Βεργόπουλος, Κ. (1991), Ελλάδα: Απολογισμός της Δεκαετίας του '80, δαχτυλογραφημένο.
- Busch, K. (1992), *H Ενδρύπη μετά το 1992*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική.
- Παννίτσης, Τ. (1985), *H Ελληνική Οικονομία Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg.
- CEC (1994), *Competitiveness and Cohesion: Trends in the regions, Fifth periodic report on the social, economic and development of the regions of the Community*, Brussel, DG for Regional Policy.
- Cooke, P. (1988), "Flexible integration, scope economies and strategic alliances: social and spatial mediations", *Environment and Planning D: Society and Space*, Τεύχ. 6, σσ. 281-300.
- Cooke, P., Morgan, K. (1991), "The network paradigm", Seminar on Undefended Cities and Regions Facing the New European Order, Lemnos, August, 27-31.
- Crang, P., Martin, R. (1989), "Mrs Thatcher's vision of the new Britain and the other sides of the Cambridge phenomenon", Department of Geography, University of Cambridge.
- Dunford, M. (1991), "Industrial trajectories and social relations in areas of new industrial growth" στο M. Dunford & G. Benko (eds), *Industrial Change & Regional Development*, London, Belhaven Press.
- Επιλογή (1992), *H Ελληνική Οικονομία 1991-1992*, Αθήνα, Εκδόσεις Επιλογή.
- Επιλογή (1994), *H Ελληνική Οικονομία 1993-1994*, Αθήνα, Εκδόσεις Επιλογή.
- Επιλογή (1995), *H Ελληνική Οικονομία 1994-1995*, Αθήνα, Εκδόσεις Επιλογή.
- European Commission (1992), *Panorama of EC Industry 1991-1992*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- Freeman, C. (1990), "Networks of innovators", International Workshop on Networks of Innovators, Montreal, May 1990.
- Gilly, J.P. (1992), "Groups and new productive spaces : the case of Matra at Toulouse" in M. Dunford & G. Kafkalas (eds) *Spatial Implications of Competition and Regulation in the New Europe*, London, Belhaven.
- Giunta A., F. Martinelli (1993), "The impact of corporate restructuring in a peripheral region: a case study in the Mezzogiorno of Italy", Paper presented at the Conference on Conflict and Cohesion in the Single Market, Newcastle Upon Tyne, November 1993.
- Glasmeier, A. (1987), "Factors governing the development of high tech industry agglomerations: a tale of three cities" *Regional Studies*, Τεύχ. 22, No 4, σσ. 287-301.
- Gottdiener, M., Komninos, N. (1989) (eds), *Capitalist Development and Crisis Theory: accumulation, regulation and spatial restructuring*, London, Mcmillan, New-York, St. Martin's Press.
- Hall, P. et al (1987), *Western Sunrise: The Genesis and growth in Britain's Major High Tech Corridor*, Hemel Hempstead, Allen & Unwin.
- Hall, P., Markusen, A. (1988), *Silicon Landscapes*, Boston, Unwin Hyman.
- Hartmann, M., Komninos, N., Lagopoulos, A., Lienau, C., Ridder, M., Sefertzi, E., Varsakellis, N. (1994), *Single European Market and Regional-Development in East Macedonia and Thrace*, Final report to VW-Stiftung, Thessaloniki.
- Hadjimichalis, C., Vaiou, D. (1987), "Changing patterns of uneven development and forms of social reproduction in Greece", *Space and Society*, Vol. 5, σσ. 319-333.
- Holland, S. (1990), "Europe of the regions: The scope for networks", Conference on Networks: On the Socioeconomics of Interfirm Cooperation, Berlin, June, 11-13.
- H Ελληνική Οικονομία σε αριθμούς* (1987), Αθήνα, Electa Press.
- H Ελληνική Οικονομία σε αριθμούς* (1992), Αθήνα, Electa Press.
- Ιωακείμογλου, Η., Μηλιώς, Γ. (1988), "Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80", *Θέσεις*, 28, σσ. 29-53.
- Καυκαλάς, Γ. (1992), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Χωρική Ολοκλήρωση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Komninos, N. (1992a), "Les nouveaux espaces de croissance: La naissance des centres du développement post-Fordiste", *Espaces et Sociétés*, No 66-67, σσ. 217-232.
- Komninos, N. (1992b), "Science parks in Europe : flexible production, disintegration and technology transfer", στο M. Dunford & G. Kafkalas (eds) *Spatial Implications of Competition and Regulation in the New Europe*, London, Belhaven.

- Κομνηνός, Ν. (1993), *Τεχνοπόλεις και Στρατηγικές Ανάπτυξης στην Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg.
- Kratke, S. (1992), "Villes en mutation", *Espaces et Societes*, No 66-67, σσ. 217-232.
- Kratke, S. (1992), "Berlin: the rise of a new metropolis in a post-fordist landscape", in M. Dunford & G. Kafkalas, G. (eds), *Cities and Regions in the New Europe*, London, Belhaven Press, σσ. 213-39.
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π. (1988), "Εργατικές αμοιβές και πρότυπο συσσώρευσης", *Θέσεις*, 25, σσ. 115-128.
- Λινάρδος-Ρυλμόν, Π. (1992), *Εργατικές Αμοιβές και Συσσώρευση του Κεφαλαίου στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Εξαντας.
- Lipietz, A. (1992), "The regulation approach and capitalist crisis: an alternative compromise for the 1990s", στο M. Dunford & G. Kafkalas, G. (eds), *Cities and Regions in the New Europe*, London, Belhaven Press, σσ. 309-334
- Mintzberg, H. (1990), "Crafting strategy" στο A. Thompson, W. Fulmer, A. Strickland (eds), *Readings in Strategic Management*, Boston, Irwin, σσ. 77-91.
- Μπίτσικας, Γ. (1986), *Χωροταξική Κατανομή του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Murray, R. (1991), *Local Space: Europe and the New Regionalism*, Manchester, The Centre for Local Economic Strategies.
- Pyke, F., Becattini, G., Sengenberger, N. (1990), *Industrial Districts and Inter-firm Cooperation in Italy*, Geneva, International Institute for Labour Studies.
- Scott, A. (1987), "The semiconductor industry in south-east Asia: Organisation, location and the international division of labour", *Regional Studies*, Τεύχ. 21.2, σσ. 143-160.
- Scott, A. (1988), "Flexible production systems and regional development" *International Journal of Urban and Regional Research*, Τεύχ. 12, No 2.
- Sefertzi, E. (1995), "Flexibility and alternative corporate strategies", *Industrial Relations*, (forthcoming).
- Sfornari, F. (1989), "The geography of industrial districts in Italy" in E. Goodman (ed), *Small Firms and Industrial Districts in Italy*, London, Routledge.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι περιοχές στόχου 1 περιλαμβάνουν το 21,2 % του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δρίσονται κυρίως στη νότια Ευρώπη, και αφορούν σε περιοχές με ακαθάριστο κατά κεφαλή εγχώριο προϊόν (σε μονάδες αγοραστικής δύναμης - PPS) μικρότερο του 75% του Κοινωνικού μέσου όρου (σύμφωνα με στοιχεία της περιόδου 1984-86).

2. Σε δύο, για παράδειγμα, περιοχές που εμφανίζονται ως δυναμικές ενδιάμεσες πόλεις, οι πόλεις του Αγρινίου και της Καστοριάς, η εικόνα της άνθησης γερήγορα ανατράπηκε, καθώς την περίοδο 1984-88 μειώθηκε η διοικητική απασχόληση, σημαντικός αριθμός επιχειρήσεων κήρυξε πρώχευση και έκλεισαν πολλές μεγάλες επιχειρήσεις (βλ. Hadjimichalis & Vaiou 1987). Ομοίως, ο νομός Κοζάνης, που εμφάνισε ισχυρή αύξηση της μεταποίησης στην περίοδο 1984-88, πέρασε το 1991 στους προβληματικούς νομούς, με το φάσμα της εργίωσης να πλανάται πάνω από τα εργοστάσιά του.

3. Πρόκειται για τους νομούς Ευβοίας, Φωκίδας, Μαγνησίας, Καστοριάς, Φλωρίνης, Δωδεκανήσου, Λέσβου, Σάμου, Χίου και Χανίων.

4. Πρόκειται για τους νομούς Τρικάλων, Δράμας, Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Κιλκίς, Κοζάνης, Πέλλης, Πιερίας, Χαλκιδικής, Ξάνθης και Ρεθύμνης.

5. Bl. Hartmann, M., Komninos, N., Lagopoulos, A., Lienau, C., Ridder, M., Sefertzi, E., & Varsakellis, N. (1994), *Single European Market and Regional Development in East Macedonia and Thrace*, τελική έκθεση προς VW-Stiftung, Θεσσαλονίκη.

6. Στην ΕΕ, οι στρατηγικές των επιχειρήσεων στον κλάδο τροφίμων και ποτών ακολουθούν δύο διαφορετικούς δρόμους. Ο διοικητικός οι οποίες επεξεργάζονται πρώτες όλες, όπως ζάχαρη, καλαμπόκι και σόγια, διαφοροποιούν μέσω μιας διευρυμένης ποικιλίας αγαθών και ολοκληρώνουν κάθετα τις αγροτικές και εμπορικές δραστηριότητες που χωροθετούνται σε διαφορετικές χώρες παγκοσμίως. Η διαφοροποίηση και η κάθετη ολοκλήρωση επιτρέπουν μείωση των εξόδων, έλεγχο των τιμών και εκλογήκευση της παραγωγής. Δια-συνοριακές συγχωνεύσεις και εξαγορές επιτρέπουν την εκλογήκευση στις αγορές και δίνουν στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις ένα σημαντικό πλεονέκτημα απέναντι στις μικρότερες επιχειρήσεις. Αντίθετα, οι διοικητικές εκείνες που λειτουργούν σε καταναλωτικές αγορές (ζαχαροπλαστική, αψιλώδη, μπισκότα, κατεψυγμένα τρόφιμα, μεταλλικό νερό) ακολουθούν

στρατηγικές επέκτασης σε διαφορετικές αγορές, εισαγωγή επώνυμων προϊόντων, οικονομικές κλίμακας σε διαφήμιση και διανομή, και επανάκτηση των θεσεών τους ως προς τους μεγάλους χονδρεμπόρους και supermarkets (βλ. European Commission 1992). Στην περίπτωση αυτή, σημαντικοί παράγοντες που ευνοούν την ανταγωνιστικότητα είναι η ποιότητα του προϊόντος, τα επώνυμα προϊόντα και η συνεχής καινοτομία και διαφοροποίηση στο προϊόν. Η διαφοροποίηση του προϊόντος είναι πιο σημαντική από τις οικονομικές κλίμακας. Η αυτοματοποίηση χρησιμεύει περισσότερο ως ένα εργαλείο για καλύτερο ποιοτικά προϊόν, νέα συσκευασία και μια καλύτερη εικόνα του προϊόντος.

7. Η κλωστοϋφαντουργία είναι ένας παλιός και σε καμπτή βιομηχανικός κλάδος με σημαντικά προβλήματα απαξίωσης και κερδοφορίας. Στην ΕΕ, η βιομηχανική δομή είναι κατακερματισμένη και υψηλά ανταγωνιστική. Ο ανταγωνισμός εντατικοποιείται από μεγάλους διεθνείς εξαγωγείς, όπως Κίνα, Χονγκ-Κονγκ και Νότια Κορέα, και αναμένεται να εντατικοποιηθεί παραπάνω, από τις ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες. Μέσα στη ΕΕ, η κλωστοϋφαντουργία συγκεντρώνεται περισσότερο στις μεσογειακές χώρες Πορτογαλία, Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία. Τη δεκαετία του 1980, η παραγωγή αυξήθηκε κατά 50%, αλλά η απασχόληση μεωθήκε κατά 6%. Η ανάπτυξη οφείλεται στις καλύτερες σχέσεις εξαγωγών-εισαγωγών και στο άνοιγμα των ασιατικών αγορών, αλλά η τάση αυτή δεν αναμένεται να συνεχιστεί τη δεκαετία του 1990 (βλ. European Commission 1992). Σε ανταπόκριση της στασιμότητας της ζήτησης και του ανταγωνισμού, οι στρατηγικές των επιχειρήσεων επικεντρώνονται στην παραγωγή και στα μερίδια στην παραγωγή. Συγκεκριμένα: η εκλογίκευση της παραγωγής, η μείωση του μηχανολογικού εξοπλισμού, η αυτοματοποίηση και η οργάνωση της παραγωγής για εξουκονόμηση εργασίας έκαναν δυνατή τη συγκράτηση των τιμών σε ανταγωνιστικά επίπεδα, επίσης η μεγαλύτερη συγκέντρωση και οι διασυνοριακές συμφωνίες, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές βελτίωσαν την ανταγωνιστικότητα στην παγκόσμια αγορά.

8. Στην ΕΕ, ο κλάδος συγκεντρώνεται σε τέσσερις μεγάλες χώρες παραγωγής: Γερμανία, Ιταλία, Γαλλία και Βρετανία. Οι στρατηγικές των επιχειρήσεων προσκαντολίζονται στην ευέλιξια της παραγωγής και στην καινοτομία στο προϊόν. Η ευέλικτη παραγωγή, η χρήση εξειδικευμένων διαδικασιών και οι υπεργόλαβδες σε χώρες φτηνής εργασίας έκαναν δυνατή τη διατήρηση μίας υψηλής διεθνούς ανταγωνιστικότητας, σε όρους κόστους παραγωγής και τιμών. Από την άλλη μεριά, η εξειδίκευση σε προϊόντα υψηλής ποιότητας, επώνυμα, υψηλής προστιθέμενης αξίας, και η συνεχής διαφοροποίηση του προϊόντος, επέτρεψαν την άνοδο των εξαγωγών τη δεκαετία του 1980. Ο κλάδος επηρεάστηκε λιγότερο από σημαντικές καινοτομίες σε τεχνολογικές διαδικασίες, αλλά η γρήγορη ανταπόκριση στις αλλαγές της αγοράς έγινε ένας κρίσιμος παράγοντας στην οργάνωση και νοοτροπία των επιχειρήσεων. Οι διασυνοριακές οικολήπρωσεις παρέμειναν περιορισμένες λόγω των διαφορών στις συνήθειες ένδυσης. Εντούτοις, έγιναν οριομένες εθνικές και διασυνοριακές συγχωνεύσεις και εξαγορές, όπως και άμεσες επενδύσεις σε εθνικές αγορές και συμφωνίες με τοπικές οικονομίες (βλ. European Commission 1992).

ΕΠΙΛΟΓΗ
ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΓΙΑΝΝΗΣ
ΜΗΛΙΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΚΑΙ ΤΗΣ

«ΕΥΡΩΠΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ»

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΔΕΛΦΩΝ

(ΔΕΛΦΟΙ 24-28 ΜΑΪΟΥ 1995)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΕΛΦΩΝ